

Митяй 3. О.

Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького

КОМУНІКАТИВНО-СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЯ ПРЕДМЕТНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті висвітлено категорійно-функційну специфіку мовних одиниць граматичного рівня мови на позначення предметності в сучасній українській мові. Це системні утворення, об'єднані спільною семантикою. Розглянуто взаємозв'язок між традиційними морфологічними поняттями й основними поняттями функційного синтаксису. Проаналізовано узагальнення типології категорійного значення предметності в сучасній українській мові. З'ясовано, що значущість подібного підходу до вивчення, зокрема, іменника як морфологічного класу слів полягає в тому, що створення внутрішньомовної типології категорійної семантики субстантива дозволяє систематизувати номінативні одиниці, об'єднані цим значенням, виявити периферійні елементи, здатні продукувати регулярні вияви субстантивного характеру. Лише за наявності такої внутрішньомовної типології можливо в повному обсязі провести порівняльний аналіз субстантивів у різноманітних функційних сферах сучасної української мови. Виявлено центральні та периферійні компоненти мовної системи, які здатні реалізувати предметну сему. Морфологічним ядром цієї категорії відмінювані іменники і займенникові іменники. Конструктивні властивості морфологічної предметності активно проявляються при створенні похідних номінативних одиниць, синтетичних (похідні іменники) та аналітичних (мовленнєві аналітичні конструкції із займенниками). Об'єктивація значення предметності відбувається за умови, коли номінативні одиниці, в структурі яких субстанціальність формально виражена або в одиницях мови, в структурі яких не спостерігається формальних засобів вираження предметності та де субстантивне ономазіологічне підґрунтя виявляється лише за семантичною і синтаксичною позицією у граматичній конструкції та висловлюванні. Доведено, що предметність виступає комунікативно-семантичною категорією, яка по-різному виявляє себе на різних рівнях мови. що засіб об'єктивації предметного значення визначає внутрішню форму субстантивних номінативних одиниць, їхню граматичну структуру, а також семантичний потенціал під час комунікації.

Ключові слова: категорійно-функційна специфіка, значення субстантивності, системні утворення, внутрішньомовна типологія, формальний рівень, функційний рівень, комунікативний підхід.

Постановка проблеми. Характерною для досліджень останніх років є концентрація наукової парадигми на категорійно-функційній специфіці мовних одиниць граматичного рівня сучасної української мови, що знаходиться в полі зору функційної граматики. Наукові розвідки спрямовані на дослідження системних утворень, що можуть об'єднуватися спільною семантикою, як, наприклад, предикатні і непередикатні знаки, одиниці мови на позначення локативних, темпоральних відношень тощо. Необхідність вивчення структурної і функційної неоднорідності значення субстантивності зумовлена теоретичними і практичними завданнями. Сучасний етап розвитку граматичних досліджень характеризується досягненнями у вивченні семантичного аспекту

морфології дієслова та іменника. При цьому виникає певний дисонанс між традиційними морфологічними поняттями й основними поняттями функційного синтаксису.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Граматичні концепції О. О. Потебні про мовне наповнення категорійної семантики на морфологічному рівні граматичної системи мови втілено в сучасних напрацюваннях вітчизняних науковців: І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, М. В. Мірченка, та багатьох інших.

Підґрунтям нашої розвідки слугують праці І. Вихованця, який у співавторстві з К. Городенською вперше опрацював питання семантичної структури речення [1]. Його наукові

напрацювання сприяли вивченню морфології на синтаксичному підґрунті.

Дослідження українських учених спрямовані на встановлення «змістових ознак категорійних одиниць, що дає змогу простежити внутрішні й зовнішні системні зв'язки між компонентами категорійно-морфологічного апарату, взаємодію категорій різних частин мови та стосунків категорійного комплексу до різноманітних типів синтаксичних конструкцій» [3]. Таку думку підтримує і М. Мірченко, наголошуючи на взаємодії синтаксичних і морфологічних категорій «в кожному тексті, в кожній синтаксичній категорії» [5].

Методичними настановами в галузі семантичного дослідження морфології, викладеними в їхніх роботах, будемо послуговуватися при узагальненні типології категорійного значення предметності. Розглядаємо його як мовне наповнення інтерпретаційного характеру.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення типології категорійного значення предметності в сучасній українській мові.

Виклад основного матеріалу. Практична значущість подібного підходу до вивчення, зокрема, іменника як морфологічного класу слів убачаємо в тому, що створення внутрішньомовної типології категорійної семантики субстантива дозволить систематизувати номінативні одиниці, об'єднані цим значенням, виявити периферійні елементи, здатні продукувати регулярні вияви субстантивного характеру. Лише за наявності такої внутрішньомовної типології можливо в повному обсязі провести порівняльний аналіз субстантивів у різноманітних функційних сферах сучасної української мови.

Підхід до вивчення категорій мови та семантичного наповнення мовних одиниць у взаємозв'язку з мисленнєвим, поняттєвим змістом, що має антропологічний характер, є центральним для такої галузі, як когнітивна лінгвістика. Хоча конкретного «єдиного» науковця, який би першим і виключно запропонував саме такий підхід, виділити складно (це результат розвитку наукової думки), ця ідея поступово формувалася та розвивалася завдяки працям багатьох видатних вчених. Особливо варто відзначити таких діячів, які закладали основи для цього напрямку: Вільгельм фон Гумбольдт (XIX століття) – німецький філософ, ідеї якого про внутрішню форму мови, про те, що мова є не просто засобом спілкування, а активним процесом формування думки, що мова впливає на мислення і світосприйняття, є фундаментальними для антропологічного

та когнітивного підходів. Олександр Потебня (XIX століття) – український лінгвіст, який розвивав ідеї Гумбольдта, приділяючи велику увагу взаємозв'язку мови, мислення та культури, внутрішній формі слова. Праці Олександра Потебні є основоположними для розуміння взаємозв'язку мови, мислення та культури, а також для розвитку антропоцентричного підходу в мовознавстві. Потебня наголошував на тому, що мова є не лише засобом вираження думки, а й активним інструментом її формування, а значення слова є результатом колективного досвіду та інтерпретації світу певним мовним колективом.

У сучасному мовознавстві дослідження комунікативних та семантичних категорій посідає одне з ключових місць, адже розуміння того, як мова структурує думку та передає смисли, є фундаментальним для пізнання природи людського спілкування. Комунікативно-семантична категорія предметності досліджується як фундаментальний аспект мови, що відображає здатність мовних одиниць позначати об'єкти реальної або ірреальної дійсності в процесі комунікації. Це поняття є важливим для когнітивної, функціональної та комунікативної лінгвістики, оскільки воно показує, як мова структурує наше сприйняття світу та як ці структури використовуються для передачі смислів у спілкуванні.

Категорія предметності не зводиться лише до іменників як назв предметів. Вона охоплює всі мовні засоби, що здатні виступати в ролі носія певного змісту, який може бути осмислений як об'єкт (предмет) думки або мовлення. Це можуть бути іменники, що безпосередньо позначають предмети, явища, абстрактні поняття; займенники: вказують на предмети, не називаючи їх прямо; субстантивовані одиниці, які набувають функцій іменника, і навіть словосполучення та речення можуть цілісно виступати як носії предметного значення (*прихід весни, те, що він сказав*).

Семантичний аспект зосереджується на тому, що саме означає мовна одиниця, як вона співвідноситься з позамовною дійсністю (референція) і які внутрішні смислові компоненти вона має. Наприклад, категорія неозначеної предметності (як у реченні *Хтось прийшов*) досліджує, як мова виражає нечітке або невизначене посилання на предмет.

Комунікативний аспект розглядає, як категорія предметності функціонує в реальному мовленнєвому акті, яку роль вона відіграє у передачі інформації, побудові дискурсу, взаємодії між

учасниками спілкування. Наприклад, вибір конкретного способу вираження предметності може залежати від інтенції мовця, контексту, ступеня відомості про предмет для співрозмовника.

І. Вихованець, К. Городенська приділяють значну увагу функційно-семантичним категоріям, їхній взаємодії та реалізації в комунікативних актах. Вони розглядають граматичні категорії не лише як формальні одиниці, а й як функційно-семантичні комплекси, що мають певне значення і виконують конкретні функції в мовленні. У цьому контексті категорія предметності трактується значно ширше. Вона охоплює всі мовні засоби, що здатні виражати «об'єктність» або «субстанційність» у реченні, тобто позначати те, про що йдеться, або те, на що спрямована дія.

У «Теоретичній морфології української мови» автори підкреслюють, що граматичні категорії варто розглядати з урахуванням семантичної або формально-граматичної домінанти їхнього змісту, а також синтаксичної або несинтаксичної спрямованості. Це означає, що предметність вивчається не ізольовано, а в її взаємодії з іншими категоріями та на різних рівнях мовної системи (лексичному, морфологічному, синтаксичному) з огляду на її роль у комунікації. Простежується думка про те, що комунікативно-семантична категорія предметності в сучасній українській мові є складною системою, яка реалізується через різноманітні мовні засоби і відіграє ключову роль у формуванні смислу висловлювання та забезпеченні ефективної комунікації [1].

Тісно переплітаються з ідеями попередніх авторів праці Анатолія Загнітка, який розглядає мовні явища не лише з точки зору їхньої форми, а й з позиції їхніх функцій у мовленні та комунікації. У працях «Теоретична граматики сучасної української мови: Морфологія. Синтаксис» (2011), «Мовний простір граматики» (2018) та ін., він підкреслює, що граматичні категорії, включно з категорією предметності, реалізують свій потенціал у цілісних функційно-семантичних парадигмах. Це означає, що предметність не є статичною, а динамічно взаємодіє з іншими категоріями, набуваючи різних смислових відтінків залежно від комунікативної ситуації. Науковець аналізує семантико-синтаксичні відношення, де предметність може бути виражена непрямыми відмінками, прийменниковими конструкціями, а також іншими засобами, що позначають учасників ситуації (агенс, пацієнс, реципієнт тощо). Він зацентровує увагу на взаємозв'язку між морфологічними категоріями (як-от рід, число,

відмінок іменника) та їхньою реалізацією на синтаксичному рівні. Показує, як ці морфологічні ознаки впливають на синтаксичні функції слів і, відповідно, на комунікативний зміст речення. Зокрема, у «Синтаксисі української мови. Теоретико-прикладний аспект» (2010, у співавторстві з Галиною Мироною), розглядаються різні аспекти синтаксичних одиниць та їхня категорійна характеристика, що безпосередньо стосується вираження предметності. А. Загнітко глибоко вивчає комунікативно-прагматичні аспекти мови. Він розглядає, як мовні одиниці, що виражають предметність, використовуються для досягнення певних комунікативних цілей. Його дослідження стосуються не лише того, що позначає предметність, а й того, як вона впливає на сприйняття повідомлення адресатом, як формуються тема і рема висловлювання. Наголошує, що ситуативно-комунікативні та прагматичні чинники є визначальними при аналізі вторинних реалізацій мовних форм [4]. Напрацювання А. Загнітка в контексті комунікативно-семантичної категорії предметності доповнюють і розширюють погляди К. Городенської та Р. Вихованця, підкреслюючи системний, функційний та комунікативно-прагматичний характер цієї категорії в сучасній українській мові. Він демонструє, що предметність є не просто граматичною ознакою іменника, а складною системою, що реалізується на різних рівнях мови і має вирішальне значення для успішної комунікації.

У цій царині слід звернути увагу на наукові напрацювання Миколи Мірченка. У фундаментальних працях, таких як «Структура синтаксичних категорій» (2004), «Синтаксичні категорії речення» (докторська дисертація, 2002), а також у численних статтях, детально розглядає природу граматичних категорій, зокрема й категорію субстанціальності (предметності), у системі речення. Він підходить до цього питання з позицій функційної та категорійної граматики, що дає змогу виявити не лише формальні, а й змістові та комунікативні аспекти. Ним змодельовано триаспектну систему та структуру синтаксичних категорій. Він виділяє предикатність (ознаковість) та субстанціальність (предметність) як одні з ключових категорій, до яких долучає також валентність і семантико-синтаксичну елементарність / неелементарність. Такий підхід дозволяє розглядати речення як складну структуру, де різні категорійні величини взаємодіють і переплітаються, маючи різні форми та способи реалізації. М. Мірченко стверджує, що синтаксичні категорії

є «ранговим членуванням категорійних величин», а їхня «ієрархія категорійних функцій відображає визначальні риси граматичного ладу сучасної української мови» (з анотації до праці «Структура синтаксичних категорій») [5]. Це означає, що предметність розглядається не просто як властивість іменника, а як функція, що може бути виражена різними мовними засобами у залежності від її ролі у реченні та комунікації. Науковець звертає увагу на те, що категорія об'єктності в реченні виявляється у протиставленні категорії суб'єктності. Він зазначає, що суб'єктно-об'єктні функції зумовлюються змістовою валентністю предиката. Це підкреслює семантичний характер цих категорій та їхній зв'язок із дієсловом як центром речення, що «керує» синтаксичними позиціями та зумовлює способи їхнього семантичного і морфологічного оформлення. Праці автора тісно пов'язані з комунікативною лінгвістикою. Він розглядає комунікативну структуру речення з його синтаксичними категоріями, включаючи такі, що мають комунікативну орієнтованість (як-от предикативність, модальність, особа, настанова). Це означає, що категорія предметності аналізується не лише з точки зору того, що вона позначає, а й того, як вона впливає на передачу інформації, актуальне членування речення (тема-рема) та загальну ефективність комунікативного акту. Він зауважує, що «комунікативна мета зумовлює породження цілого і призначення кожного компонента в структурі – його прагматичну функцію» [5].

М. Мірченко робить значний внесок у вивчення комунікативно-семантичної категорії предметності, розглядаючи її як невід'ємний складник комплексної системи синтаксичних категорій, що функціонують у мовленні з метою передачі певних смислів та забезпечення ефективної комунікації. Його роботи підкреслюють взаємозв'язок між формою, значенням і функцією мовних одиниць у процесі спілкування.

Не залишилася досліджувана категорія поза увагою і закордонних дослідників. На міжнародному рівні проблематика категорії предметності, її комунікативних та семантичних аспектів вивчається в рамках таких напрямків, як функціональна лінгвістика, когнітивна лінгвістика, теорія мовленнєвих актів, корпусна лінгвістика та семантичний синтаксис. Серед визначних зарубіжних дослідників, чії ідеї впливають на розуміння цієї категорії, можна назвати Андре Мартіне (André Martinet) – засновника функційної лінгвістики, чії ідеї про функціональне навантаження мовних одиниць та принцип мовної

економії є релевантними для аналізу вираження предметності.

Рональд В. Ленекер (Ronald W. Langacker) є однією з центральних фігур у розвитку когнітивної граматики – напряду в лінгвістиці, який радикально змінив погляд на мову, інтегруючи її в загальну систему пізнавальних процесів людини. Його підхід до категорії предметності (номіналів) є фундаментальним для розуміння того, як ми концептуалізуємо світ і виражаємо його в мові. Для нього мова – це не автономна формальна система, що керується абстрактними правилами, а невід'ємна частина людського пізнання. У його когнітивній граматиці (Cognitive Grammar) значення не є об'єктивною істиною чи логічною дедукцією, а концептуалізацією, заснованою на людському досвіді, нашій здатності інтерпретувати ситуації різними способами та процесах уяви й ментального конструювання. Він переносить фокус з формальних синтаксичних описів на ментальні процеси, що стоять за створенням і розумінням мовних одиниць. Для Ленека іменник – це не просто частина мови, а фундаментальний спосіб людської когніції, який дозволяє нам виділяти і концептуалізувати «речі» у нашому досвіді, незалежно від їхньої матеріальної природи. Його теорія забезпечує потужну рамку для аналізу того, як мова відображає і формує наше сприйняття реальності.

Такі дослідження підкреслюють динамічний характер мовних категорій та їхню орієнтованість на потреби спілкування.

Доцільним видається використання розробленої у функційній морфології методики аналізу мовних об'єктів, організованих за допомогою польового структурування, що допомагає схарактеризувати систему номінативних засобів української мови, функційно об'єднаних спільною семантикою предметності.

Категорійне значення субстантива ґрунтується на предметній семі, яку містить цілий номінативний клас слів. На комунікативному рівні при онамасіологічному членуванні тексту не завжди існує відповідник, що відповідає категорійному значенню іменника, як і будь-якої іншої частини мови і яке задовольняє мету висловлювання. В україністиці крім основних, морфологічних засобів позначення предметності існують периферійні засоби предметної номінації. Вони зазвичай формуються в процесі мовлення і спрямовані на конкретну мовленнєву ситуацію з огляду на наміри мовника, хоча на відміну від класу дієслів субстантиви комунікативно не орієнтовані.

Висновки. Отже, предметне значення субстантивів комунікативно не диференційоване внутрішньослівними морфологічними засобами. Відповідно, тільки під час комунікації реалізуються всі якості мови, починаючи від звучання та закінчуючи складним семантичним механізмом однозначного вияву змісту конкретних мовленнєвих актів.

Спостереження над засобами вираження предметності в субстантивних номінативних одиницях дозволяють зробити такі висновки. Предметність виступає комунікативно-семантичною категорією, яка по-різному виявляє себе на різних рівнях мови. Морфологічним ядром цієї категорії відмінювані іменники і займенникові іменники. Конструктивні властивості морфологічної предметності активно проявляються при створенні похідних номінативних одиниць, синтетичних (похідні іменники) та аналітичних (мовленнєві аналітичні конструкції із займенниками).

Периферійні номінативні одиниці зі значенням предметності в сучасній українській мові різноманітні за структурою і функціями. Поясненням

цього факту є те, що в мові спостерігається тенденція до комунікативної диференціації предметності як ономасіологічного базису. Водночас, комунікативні ситуації провокують розлогу семантичну диференціацію ономасіологічних ознак субстантивних одиниць.

Об'єктивація значення предметності відбувається за умови, коли номінативні одиниці, в структурі яких субстанціальність формально виражена або одиницях мови, в структурі яких не спостерігається формальних засобів вираження предметності та де субстантивний ономасіологічний базис виявляється лише за семантичною і синтаксичною позицією у граматичній конструкції та висловлюванні.

Засіб об'єктивації предметного значення визначає внутрішню форму субстантивних номінативних одиниць, їхню граматичну структуру, а також семантичний потенціал під час комунікації. Подальшого розгляду потребує питання про функційну неоднорідність субстантивних номінативних одиниць.

Список літератури:

1. Вихованець І. Р., Городенська К. К. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / за ред. І. Вихованця. К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
2. Загнітко Анатолій. Мовний простір граматики : [монографія]. Вінниця: Нілан-Лтд, 2018. 448 с.
3. Загнітко А. П. «Теоретична граMATика сучасної української мови: Морфологія. Синтаксис». Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
4. Загнітко А., Миронова Г. Синтаксис української мови. Теоретико-прикладний аспект». К.: ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
5. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія]. [2-е вид., переробл.]. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. 392 с.
6. Langacker R.W. 2008. Cognitive Grammar: A basic introduction. Oxford: Oxford University Press, 562 s.

Mytyay Z. O. COMMUNICATIVE-SEMANTIC CATEGORY OF SUBJECT MATTER IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

The article highlights the categorical and functional specificity of linguistic units of the grammatical level of the language denoting objectivity in the modern Ukrainian language. These are systemic formations united by common semantics. These are systemic formations united by a common semantics. The relationship between traditional morphological concepts and the basic concepts of functional syntax is considered. The generalization of the typology of the categorical meaning of objectivity in the modern Ukrainian language is analyzed. It was found that the significance of such an approach to the study, in particular, of the noun as a morphological class of words lies in the fact that the creation of an intralinguistic typology of the categorical semantics of the substantive allows us to systematize nominative units united by this meaning, to identify peripheral elements capable of producing regular manifestations of a substantive nature. Only with the presence of such an intralinguistic typology is it possible to conduct a full comparative analysis of substantives in various functional areas of the modern Ukrainian language. The central and peripheral components of the language system that are capable of implementing the subject semantics have been identified. The morphological core of this category is declensional nouns and pronominal nouns. The constructive properties of morphological objectivity are actively manifested in the creation of derived nominative units, synthetic (derived nouns) and analytical (speech analytical constructions with pronouns). Objectification of the meaning of objectivity occurs under the condition that nominative units, in the structure of which substantiality is formally expressed, or in units of language, in the structure of which there are no formal means of expressing objectivity and where

the substantive onomasiological basis is revealed only by semantic and syntactic position in grammatical construction and expression. It is proven that objectivity is a communicative-semantic category that manifests itself differently at different levels of language. That the means of objectification of the objective meaning determines the internal form of substantive nominative units, their grammatical structure, as well as the semantic potential during communication.

Key words: *categorical-functional specificity, meaning of substantivity, systemic formations, intralinguistic typology, formal level, functional level, communicative approach.*